

انیس الحجاج صفی بن ولی قزوینی؛ راهنمای مصور سفر دریایی حج از هند

احمد خامه یار*

چکیده:

صفی بن ولی قزوینی، نویسنده ایرانی دربار اورنگ زیب گورکانی است که به درخواست دختر وی، زیب النساء بیگم، اثری به زبان فارسی به نام انیس الحجاج، در شرح حج گزارى خود در سال ۱۰۸۷ق، نوشته است. انیس الحجاج احتمالاً تنها متن موجود از سده های میانی و احتمالاً قدیمی ترین متن فارسی در شرح سفر حج از هند، از مسیر دریایی، در سده های میانی است و از این رو، ارزش تاریخی ویژه ای در تاریخ حج گزارى مسلمانان هند دارد. این کتاب پیش از آنکه یک سفرنامه به مفهوم مصطلح باشد که در آن یادداشت های روزانه سفر و خاطرات مؤلف ثبت شده باشد، یک کتاب راهنما برای حج گزاران هندی است که این مسئله، آن را به اثری مهم تبدیل کرده است. کارکرد این اثر به عنوان راهنمای حج گزاران، عاملی بوده تا در برخی از نسخه های خطی آن، نگاره های هنری زیبا و نفیسی از نقشه های شهرهای واقع در طول مسیر و نیز مناسک حج و کاروان های حج ملت های مسلمان ترسیم شود. نتیجه این پژوهش نشان می دهد که انیس الحجاج اثری است که به عنوان راهنمای مصور سفر دریایی حج از هند و البته تقریباً مخصوص دربار، پدید آمده است.

کلیدواژه ها: حج گزارى، حرمین شریفین، سفرهای دریایی، هند، جزیره العرب، انیس الحجاج، صفی بن ولی قزوینی، نسخه های خطی، نگارگری، هنر اسلامی

از حدود سده نهم قمری، شاهد شکل‌گیری آثاری در زبان فارسی هستیم که به نوعی می‌توان آنها را راهنماهای مذهبی برای شناخت مکه و مدینه، دو شهر مقدس مسلمانان در حرمین شریفین، و به طور کلی، در راستای سفرهای حج به شمار آورد. شاید بتوان پیش‌زمینه شکل‌گیری این گرایش به تولید چنین آثاری را، تألیف رساله‌های فارسی مستقل در آداب و مناسک حج دانست که شماری از آنها متعلق به سده نهم قمری بوده‌اند.

به نظر می‌رسد منطقه خراسان و ماوراءالنهر را باید مهم‌ترین خاستگاه پیدایش چنین آثاری به شمار آورد و پیشینه پیدایش نمونه‌های بسیار کهن و ارزشمند چنین آثاری در زبان فارسی را در سده‌های پنج و شش، در همین حوزه جغرافیایی جستجو کرد. چنانکه در نیمه سده پنجم قمری، سفرنامه ناصر خسرو، به عنوان کهن‌ترین سفرنامه فارسی به جا مانده در زبان فارسی، و در نیمه سده ششم قمری، کتاب لطائف الاذکار ابن مازه، که آن را می‌توان به معنای واقعی، نخستین کتاب شناخته شده در موضوع راهنمانگاری سفر حج در زبان فارسی به شمار آورد، به قلم نویسندگانی متعلق به این حوزه جغرافیایی پدید آمده است.

بی‌تردید وجود چنین پیشینه‌ای، تأثیر خود را در پیدایش آثار دیگری در زمینه حج و حرمین در دوره‌های بعدی به جا گذاشته است. این تأثیرگذاری را از یک سو در پیدایش آثار مکتوبی همچون رساله احوالات مکه، اثر خواجه محمد پارسا (درگذشته ۸۲۲ق)، و رساله مناسک حج جامی (درگذشته ۸۷۱ق)، که هر دو از صوفیان برجسته طریقت نقشبندیه در خراسان بوده‌اند، و از سوی دیگر در پیدایش اسناد و آثار هنری همچون طومار گواهی‌نامه حج موزه هنر اسلامی دوحه، از تاریخ ۸۳۷ق، که قدیمی‌ترین نمونه شناخته شده از طومارهای گواهی‌نامه حج مصور فارسی به شمار می‌آید، می‌توان ردیابی کرد.

تقریباً در آغاز سده دهم قمری، محیی لاری با سرودن منظومه فتوح الحرمین، گونه‌ای ادبی از «حج‌نامه» را در زبان فارسی بنیاد نهاد که تحت تأثیر آن، منظومه‌های دیگری نیز در همین موضوع سروده شد. یک نکته مهم درباره این اثر آن است که به فاصله نسبتاً کوتاهی از زمان سرودن آن، نسخه‌های خطی فراوانی از آن کتابت شد و این اثر انتشار

نسبتاً گسترده‌ای یافت. تقریباً همه این نسخه نیز با نگاره‌ها و نقشه‌های اماکن مقدس حرمین شریفین که در متن منظومه از آنها یاد شده، زینت یافته است. انتشار و گسترده‌گی نسخه‌های فتوح الحرمین و تزئین آن با نقشه‌های اماکن مقدس، کارکرد این منظومه را به عنوان راهنمای منظوم و مصور سفر حج، برای خاص و عام نشان می‌دهد.

در سده‌های ۱۰ و ۱۱ق، نگارش در موضوع حج و حرمین رواج گسترده‌تری یافت و شاهد بر این ادعا، پدید آمدن تحریرهای مختلف از متون راهنماگونه‌ای همچون رساله‌های ذراع یا تاریخ مکه و ذراع یا تاریخ مدینه، و نیز ترجمه آثاری همچون فضایل مکه منسوب به حسن بصری و خلاصة الوفای سمهودی در این دوره است. حتی برخی از این آثار گاه بیش از یک بار ترجمه شده‌اند؛ چنانکه به عنوان مثال، خلاصة الوفای یک بار به نام «اخبار حسینه فی تاریخ مدینه»، از سوی مترجمی ناشناخته، و بار دیگر به نام «جذب القلوب الی دیار المحبوب»، از سوی عبدالحق دهلوی (درگذشته ۱۰۵۲ق)، ترجمه شده است.

نکته مهم در زمینه حوزه جغرافیایی تولید این آثار آن است که با توجه به وجود پیشینه تولید متون مربوط به حج و حرمین در ناحیه خراسان، بیشتر این گونه آثار نیز در این حوزه جغرافیایی و حوزه‌هایی همچون آسیای میانه و شبه قاره که با توجه به روی کار آمدن سلسله شیعه مذهب صفوی در ایران، با حوزه خراسان ارتباط و سنخیت مذهبی بیشتری داشتند، پدید آمده است.

نکته دیگر در این زمینه، وجود مجموعه‌های خطی متعددی است که شماری از رساله‌ها و متون مربوط به حج و حرمین را، همچون فتوح الحرمین محیی لاری، ترجمه فارسی فضائل مکه حسن بصری، رساله ذراع مکه و رساله ذراع مدینه، که عمده‌تاً در حدود سده ۱۰ق (یا اندکی پیش و پس از آن) تولید شده‌اند، در خود جای داده است. این مسئله، کارکرد این مجموعه‌های خطی را به عنوان راهنماهای دینی و مذهبی حج‌گزاران اهل سنت، و رواج و گسترش آنها را از این دوره زمانی نشان می‌دهد.

در این میان، یکی از آثاری که تقریباً در همین دوره، و تحت تأثیر گسترش متون مرتبط با حج و حرمین در خراسان، آسیای میانه و شبه قاره پدید آمده، رساله‌ای است به نام «انیس الحجاج»، اثر صفی بن ولی قزوینی که معاصر اورنگ زیب و از رجال

دربار وی بوده و این کتاب را پس از سفر حج دریایی خود از گجرات در سال ۱۰۷۰ ق نگاشته است. این اثر برخلاف بیشتر آثار دیگری که از شماری از آنها یاد شد، رواج کمتری داشته و نسخه‌های کمی از آن شناخته شده است. با این حال از میان همین نسخه‌های اندک، برخی از آنها حاوی نگاره‌های هنری زیبایی به سبک گجراتی است.

در ادامه این نوشتار، ضمن معرفی اجمالی انیس الحجاج و مؤلف آن و نسخه‌های خطی شناخته شده این اثر، به شرح نگاره‌های نسخه مصور هنری آن می‌پردازیم و تلاش خواهیم کرد حتی الامکان ضمن بررسی میزان واقع‌گرایی این نگاره‌ها و ارتباط آنها با متن اثر، فلسفه ترسیم این نگاره‌ها در نسخه‌های خطی انیس الحجاج و کارکرد آن را تبیین کنیم.

پیشینه پژوهش

درباره صفی بن ولی قزوینی و تألیفات وی، آگاهی‌هایی به طور پراکنده در منابع کتاب‌شناسی و فهرست‌های نسخ خطی به چشم می‌خورد. شاید برای نخستین بار، استاد سید احمد حسینی اشکوری شرح حال موجزی از وی به دست داده است (الحسینی، ۱۴۳۹ق، ج ۲، ص ۱۹). استاد رسول جعفریان نیز با استناد به اطلاعات نسخه‌شناسی مربوط به تألیفات قزوینی، مقاله‌ای در معرفی تفسیر وی زیب التفسیر نگاشته و ضمن آن، به شرح حال و معرفی سایر آثار وی پرداخته است (جعفریان، ۱۳۸۹ش، صص ۴۹۶-۴۹۴).

متن کامل انیس الحجاج، ظاهراً تا کنون به طور کامل و به صورت انتقادی، تصحیح و منتشر نشده است. با این حال، دو مقاله دانشنامه‌ای درباره این اثر، در دانشنامه زبان و ادب فارسی، در شبه قاره و دانشنامه حج و حرمین شریفین نگاشته و منتشر شده است (ظفر الاسلام، ۱۳۸۴ش، ج ۱، صص ۶۷۳-۶۷۰؛ محمدحسینی، ۱۳۹۲ش، ج ۳، صص ۳۸۷-۳۸۴). همچنین مایکل پیرسون [Michael Pearson] اشاره کرده است که در تحقیق خود در زمینه حج‌گزاری از شبه قاره، از ترجمه انگلیسی متن

انیس الحجّاج که از سوی ای. جان قیصر [A. Jan Qaisar]، استاد دانشگاه اسلامی علیگره، صورت گرفته، بهره برده است (بیرسون، ۱۴۳۱ق، صص ۱۹ و ۳۱۲).

اما سایر تحقیقات انجام شده دربارهٔ انیس الحجّاج، در راستای معرفی نسخه‌های خطی مصوّر این اثر و نگاره‌های هنری آن بوده؛ چنانکه سداشیو گورکشکر [Gorakshkar Sadashiv] نسخه مصوّر آن را در بمبئی، در دو مقاله خود معرفی کرده است.^۱ نسخه مصوّر دیگر این اثر در مجموعهٔ خلیلی لندن نیز بیشتر در محافل غربی مورد توجه قرار گرفته است و نگاره‌هایی از آن، در کاتالوگ‌های این مجموعه و یا تحقیقات انجام شده درباره تاریخ و هنر حج منتشر شده است.

صفی بن ولی قزوینی

صفی بن ولی قزوینی کشمیری، از علما و نویسندگان سدهٔ ۱۱ قمری، و معاصر اورنگ زیب (حکومت: ۱۱۱۸-۱۰۶۷ق)، ششمین امپراتور گورکانی هند به شمار می‌آید. به عقیده استاد سید احمد اشکوری، او در ۱۰۲۹ق. در کربلا به دنیا آمده و مدتی در قزوین اقامت گزیده، سپس به هند مهاجرت کرده و میان هند و کشمیر در رفت و آمد بوده، و در دهلی به دربار اورنگ زیب پیوسته و روابط نزدیکی با وی برقرار کرده است. در زمان سفر حج خود در سال ۱۰۷۷ق. نیز ۴۸ ساله بوده و با توجه به اینکه یکی از رسائل خود را در سال ۱۰۹۰ق. نگاشته، بنابراین، پس از این تاریخ، از دنیا رفته است (ر.ک: الحسینی، ۱۴۳۹ق، ج ۲، ص ۱۹).

۱. مشخصات دو مقاله وی به شرح زیر است:

Gorakshkar, Sadashiv, "Anis al-Haj", *An Age of Splendour: Islamic Art in India*, Ed. Karl Khandalavala, Bombay, Marg, 1983, pp.132-135.

Gorakshkar, Sadashiv, "An illustrated Anis al-Haj in the Prince of Wales Museum, Bombay", *Facets of Indian Art: A Symposium Held at the Victoria and Albert Museum on 26, 27, 28 April and 1 May 1982*, ed. Robert Skelton et al., 158-67. London: Victoria and Albert Museum, 1986.

قزوینی از اعضای حلقه علمی و ادبی زیب‌النساء (در گذشته ۱۱۱۴ق)، دختر دانشور اورنگ زیب بوده و به خواهش وی، تفسیر مفاتیح الغیب (تفسیر کبیر) امام فخر رازی (در گذشته ۶۰۶ق) را به فارسی ترجمه کرد که به زیب‌التفاسیر شهرت یافت. از دیگر آثار وی می‌توان به تحفة الاخیار در تاریخ هند، کنز الاسماء در شرح اسماء الله الحسنى، شرح الاعتقادات در شرح عقاید شیخ صدوق و شرح مناجاة الامام زین العابدین علیه السلام اشاره کرد (برای آگاهی بیشتر، ر.ک: جعفریان، ص ۴۹۸-۴۹۴).

انیس الحجّاج و نسخه‌های خطی آن

از صفی بن ولی قزوینی، اثری به نام انیس الحجّاج باقی مانده که موضوع آن، شرح سفر دریایی حج از شبه قاره و بیان آداب و اعمال حج و توصیف حرمین شریفین و اماکن مقدسه آن است. این اثر از نخستین نمونه‌های شناخته شده از سفرنامه‌های حج از هند به شمار می‌آید و از این رو، ارزش تاریخی ویژه‌ای در مطالعه تاریخ حج گزاری مسلمانان هند و شبه قاره دارد.

مؤلف چنانکه در مقدمه کتاب خود اشاره کرده است، پس از فراغت از ترجمه تفسیر فخر رازی، از زیب‌النساء بیگم اجازه سفر حج گرفت و با حمایت وی رهسپار سفر حج شد. او پس از بازگشت به هند، این سفرنامه را نوشت و به زیب‌النساء تقدیم کرد (قزوینی، بی تا، برگ ۱پ). این سفر در رمضان ۱۰۸۷ق آغاز شد و حدود یک سال بعد در ۱۰۸۸ق به پایان رسید.

متن کامل انیس الحجّاج تا کنون به صورت انتقادی تصحیح و منتشر نشده، اما چند نسخه خطی از آن در برخی از کتابخانه‌های هند، انگلیس و ایران شناخته شده است. تنها نسخه شناخته شده این اثر در ایران، به شماره ۹۹۷۱ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی در تهران نگهداری می‌شود. این نسخه بدون نام کاتب و تاریخ کتابت است، اما به خط نستعلیق هندی کتابت شده و چنین می‌نماید که برگ‌های آن از مجموعه خطی دیگری جدا شده است.

نسخه دیگری از این اثر به شماره ۱۶۸۶ Or. در کتابخانه موزه بریتانیا در لندن نگهداری می‌شود. این نسخه به خط نستعلیق، در ۱۳۱ برگ، و هر برگ در ۹ سطر کتابت شده است. چنانکه در فهرست کتابخانه آمده، این نسخه در حدود سال ۱۸۵۰م. از روی نسخه‌ای در کتابخانه توپخانه در شهر لکهنو استنساخ شده است (Rieu, 1881, v.3, p.980).

نسخه دیگر این اثر در انگلیس، نسخه شماره Mss. 1025 در مجموعه هنر اسلامی ناصر خلیلی در لندن است که از نظر هنری، نسخه‌ای بسیار نفیس و ارزشمند به شمار می‌آید و حاوی ۲۰ نگاره هنری زیبا به سبک گجراتی است. این نسخه در ۲۳ برگ و هر صفحه در ۲۳ سطر کتابت شده و فاقد نام کاتب و تاریخ کتابت است.^۱

از مهم‌ترین نسخه‌های خطی انیس الحُجاج در شبه قاره، باید به نسخه شماره 58.22 در موزه Chhatrapati Shivaji Maharaj Vastu Sangrahalaya در بمبئی، که قبلاً به نام پرنس آف ویلس Prince of Wales شهرت داشته است، اشاره کرد. این نسخه نیز مانند نسخه مجموعه خلیلی، از نظر هنری بسیار نفیس و ارزشمند و دارای نگاره‌های هنری زیبایی به سبک گجراتی است (برای آگاهی بیشتر، ر.ک: Gorakshkar, 1983, pp.132-135).

همچنین در تحقیقات قبلی، اشاره‌هایی به وجود نسخه‌های دیگری از این اثر در کتابخانه‌های شبه قاره شده است که نگارنده اطلاعی از آنها به دست نیاورده است. همچنین نسخه کتابخانه دار المصنِّفین آکادمی شبلی در اعظم‌گره که در نگارش مدخل انیس الحُجاج در دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه قاره به آن استناد شده

۱. این نسخه در سایت مجموعه خلیلی در اینجا معرفی شده است:

<https://www.khalilicollections.org/collections/hajj-and-the-arts-of-pilgrimage/khalili-collection-hajj-and-the-arts-of-pilgrimage-safi-ibn-valis-anis-al-hujjaj-mss1025/>

(ظفر الاسلام، ۱۳۸۴ ش، ج ۱، ص ۶۷۱)، اما در فهرست منتشر شده نسخه‌های خطی فارسی این کتابخانه، نشانی از این نسخه به چشم نمی‌خورد.^۱

همچنین باید به نسخه کتابخانه توپخانه لکهنو اشاره کرد که نسخه موزه بریتانیا از روی آن استنساخ شده (Rieu, 1881, v.3, p.980)؛ اما نگارنده از وضعیت کنونی این نسخه اطلاعی به دست نیاورده است. استاد اشکوری نیز به نسخه‌ای از این اثر با هفت نگاره هنری نفیس، بدون اشاره به محل نگهداری آن اشاره کرده است (الحسینی، ۱۴۳۹ق، ج ۲، ص ۱۹) که برای نگارنده مشخص نشد آیا نسخه دیگری به جز نسخه بمبئی است یا نه؟

محتوای انیس الحجاج

صفی بن ولی قزوینی، کتاب خود را در یک مقدمه، سه «طریق» و یک خاتمه تقسیم‌بندی کرده که هر «طریق» شامل چهار «مسلك» و یک «تمّه» است. موضوع بخش‌های مختلف کتاب به شرح زیر است:

مقدمه: در ذکر مجملی از کیفیت سفر مؤلف از بندر سورت به جدّه از راه دریا

طریق اول: در بیان مراعات لوازم سفر دریایی و متمّمات آن

مسلك اول: در مقدمات رکوب سفینه

مسلك دوم: در تدبیر مأكولات

مسلك سوم: در تدبیر مشروبات

مسلك چهارم: در تذکره آداب سلوک با رفقا و تحلی به مکارم اخلاق با بیگانه و آشنا

تمّه: در مطایبه چند به اقتضای سوق کلام و شکر بر نجات از مخاطره و به حفظ

حفیظ علام

۱. مشخصات این فهرست چنین است: فهرست نسخ خطی کتابخانه دار المصنّفین شبلی اکادمی - اعظم گره (اتراپرادش) هند، ۱۳۹۰ / ۲۰۱۱م، دهلی‌نو: مرکز تحقیقات فارسی راینی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران با همکاری کتابخانه دار المصنّفین شبلی اکادمی اعظم گره، چاپ ۱.

طریق دوم: در ذکر آداب عمره و حج و طواف و مناسک مشاعر مقدسه و معرفی بقاع متبرکه و توصیف کعبه
 مسلک اول: در بیان آداب حج
 مسلک دوم: مشاهدات مؤلف از وضعیت کعبه و مسجدالحرام
 مسلک سوم: ترجمه فارسی منتخبی از تاریخ مکه قطب‌الدین حنفی
 مسلک چهارم: ترجمه فارسی منتخبی از کتاب مفرحة الانام
 تتمه: مجملی از خصوصیات مشاعر متبرکه و وضعیت کاروان‌های حج و قافله‌سالاران مصر و شام

طریق سوم: آداب زیارت مدینه منوره
 مسلک اول: در کیفیت توفیق مؤلف به زیارت مدینه و برخی از بقاع متبرکه این شهر
 مسلک دوم: در آداب دخول مدینه و زیارت قبر پیامبر ﷺ
 مسلک سوم: در مجملی از وضعیت حرم پیامبر ﷺ و شهر مدینه
 مسلک چهارم: در اسامی و توصیف منزلگاه‌های میان مکه و مدینه
 تتمه: مشاهدات مؤلف در بنادر جدّه و مخا و سختی‌های مسیر دریا
 خاتمه: در وقایع پس از پایان سفر مؤلف

نگاره‌های نسخه مصور انیس الحجاج

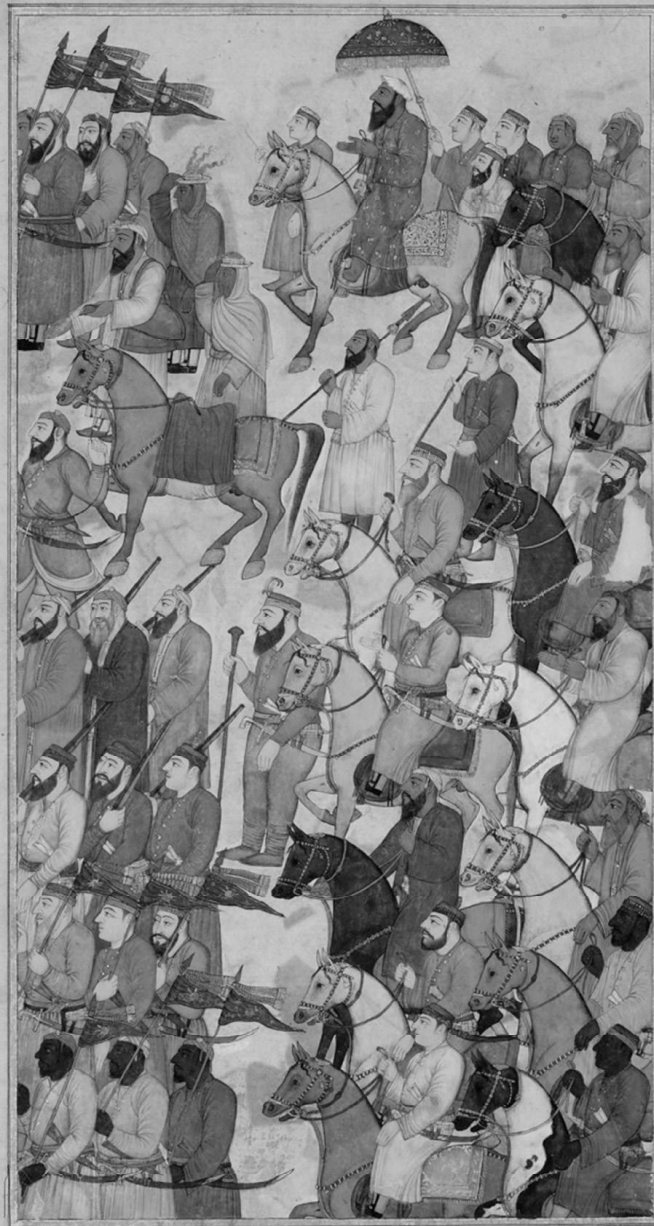
چنانکه اشاره شد، برخی از نسخه‌های خطی انیس الحجاج، همچون نسخه موزه پرنس آف ویلس در بمبئی و نسخه مجموعه خلیلی لندن، نسخه‌های مصوری حاوی نگاره‌های هنری زیبایی است که این نسخه‌ها را به آثار هنری نفیس و ارزشمندی تبدیل کرده است.
 موضوع این نگاره‌ها، نقشه‌های بندرگاه‌های واقع در طول مسیر (همچون سورت، مخا و جدّه) و نیز اماکن مقدس مکه و مدینه و نیز تصاویری از کاروان‌های حاجیان سرزمین‌های مختلف و حج‌گزاران در حال ادای مناسک حج است.

با توجه به اینکه در زمان نگارش این مقاله به نسخه بمبئی دسترسی نداشته‌ایم، لذا به شرح نگاره‌های نسخه مجموعه خلیلی اکتفا می‌کنیم. این نسخه دارای ۱۱ نگاره تمام صفحه و ۹ نگاره نیم صفحه است که مراحل یک سفر حج از هند به حجاز و کاروان‌های حج و نیز حج گزاران در حال ادای مناسک حج در مشاعر مقدسه را به تصویر کشیده است. موضوع نگاره‌های این نسخه انیس الحجاج عبارت‌اند از:

نقشه بندر سورت یا سورات امروزی در هند (برگ ۲پ).
نقشه دریای عمان که در میان آن، کشتی‌های حامل حجاج، شناور هستند (برگ ۳پ).
حاجیان با لباس احرام در وقوف مُزدلفه (برگ ۱۰ر).
حاجیان با لباس احرام در منی در حال ادای مناسک حج (برگ ۱۰پ).
نقشه و پلان برخی از اماکن دینی مکه، شامل ولادت‌گاه پیامبر ﷺ، ولادت‌گاه حضرت فاطمه علیها السلام، ولادت‌گاه صدیق اکبر، مدرسه سلطان سلیمان و تکیه بکتاشیه (برگ ۱۱پ).

پلان مسجدالحرام (برگ ۱۲ر).
«نمونه قافله حاجیان ولایت مغرب» (برگ ۱۵ر).
«نمونه قافله حاجیان مصر» (برگ ۱۵پ).
«نمونه قافله حاج شام» (برگ ۱۶ر).
«نمونه قافله عربان صحرائشین و اهل نجد» (برگ ۱۶پ).
«نمونه قافله هند» (برگ ۱۷ر).
«نمونه قافله ایران» (برگ ۱۷ر).
نگاره‌ای کوچک و بدون عنوان از یک کاروان (احتمالاً کاروان یمن) در بالای صفحه (برگ ۱۷پ).
نگاره موكب «شريف بركات»، امير حرمين شريفين براي استقبال از سلطان محمد (چهارم) عثمانی (برگ ۱۸ر).

نموده سوار شریف برکات حاکم و امیر شریفین جهت استقبال از شریفین شریفین در مدینه

نگاره موكب «شريف بركات» امير حرمين شريفين

نگاره موكب «عبدی پاشا»، امير الحاج مصر در زمان بيرون رفتن از مكه به سمت
مدینه (برگ ۱۸ پ).

نقشه بندر مُخا در یمن که در ساحل آن، کشتی‌های حامل حاجیان به چشم می‌خورد. در پایین نگاره نیز مویک سید حسن، حاکم مخاء و اطرافیانش سوار بر اسب، ترسیم شده‌اند (برگ ۲۱).

نقشه بندر جدّه در ساحل عربستان، که در ساحل آن، کشتی‌های حامل حاجیان به چشم می‌خورد. در پایین نگاره نیز «سنجق» حاکم جدّه و درباریانش ترسیم شده‌اند (برگ ۲۲).
۱۸-۲۰. سه نگاره کوچک در برگ‌های ۲۱ پ، ۲۳ و ۲۳ پ، حاوی تصاویر مردی که مورد حمله یک شیر قرار گرفته، مردی که در چنگ و دندان شیر گرفتار شده، و یک جشن.

نگاره‌های مناسک حج

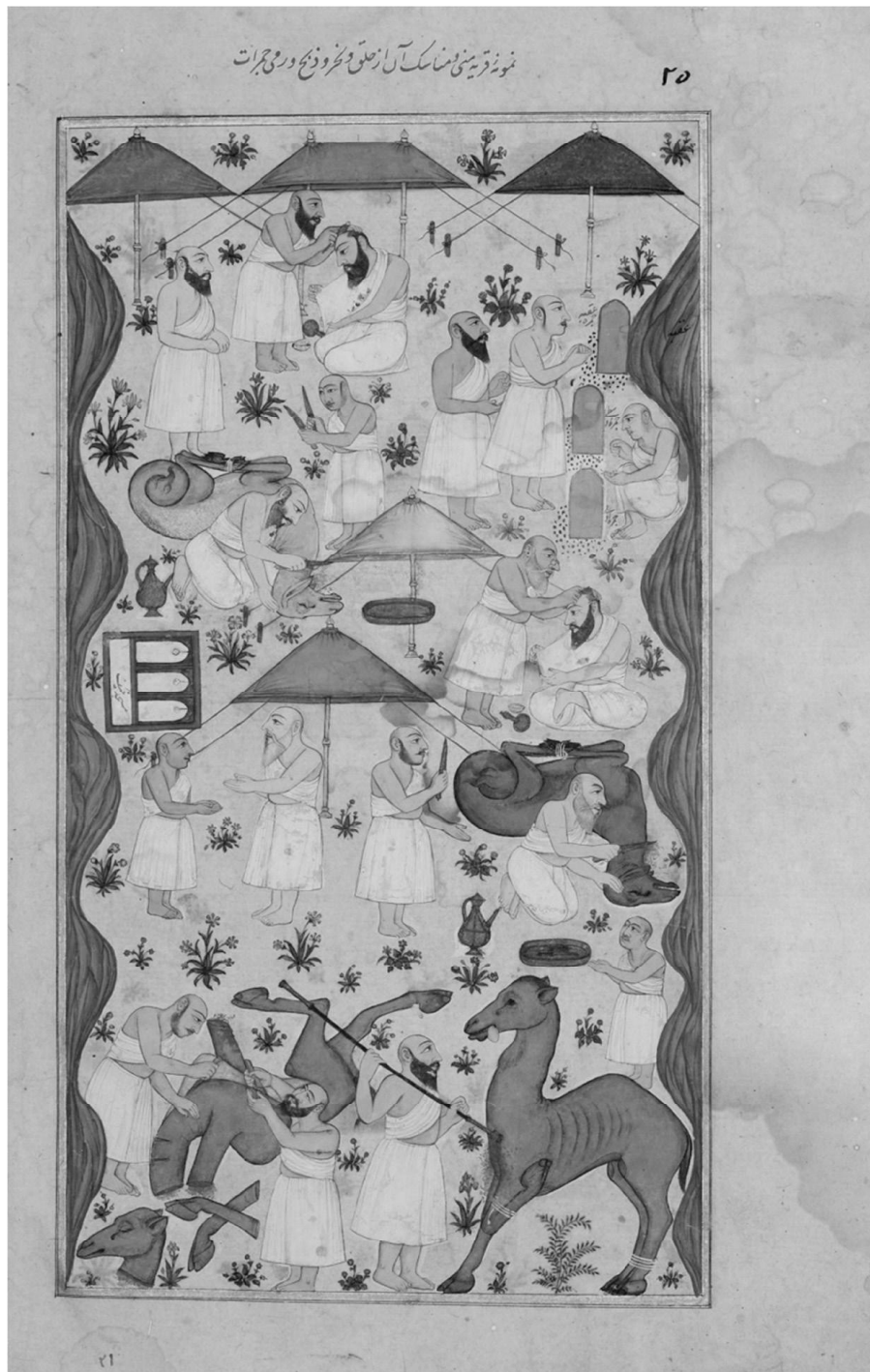
نگاره‌های فراوانی از مسجدالحرام و مسجدالنبی و دیگر اماکن مقدس دو شهر مکه و مدینه در نسخه‌های خطی مرتبط با حج و حریم شریفین و یا گاه در قالب سایر آثار هنری همچون تابلوهای نقاشی و الواح کاشی وجود دارد. اما در میان این دست آثار و نسخه‌ها، به سختی می‌توان نمونه‌ای را یافت که حاوی نگاره‌ای از حاجیان در حال انجام مناسک حج باشد.

نسخه خطی انیس الحجّاج از نمونه‌های نادر و کمیاب حاوی نگاره‌هایی با این موضوع است.

در نسخه مصوّر انیس الحجّاج در مجموعه خلیلی، جزئیات مناسک حج در «مزدلفه» (مشعر الحرام) و «منی»، به ترتیب در دو برگ ۱۰ و ۱۰ پ ترسیم شده است؛ بدین ترتیب که حاجیان با لباس سفید رنگ احرام، البته به شکلی که معمولاً اهل سنت احرام خود را می‌بندند، هر یک در حال انجام یکی از اعمال و آدابی که باید در این دو سرزمین انجام دهند، نمایش داده شده‌اند.

«مزدلفه» یا مشعر الحرام، از مشاعر مقدسه نزدیک مکه است که میان عرفات و منی قرار دارد. حج‌گزاران پس از پایان وقوف در عرفات در غروب روز عرفه و در مسیر بازگشت از عرفات به سمت مکه، باید به سمت مزدلفه حرکت کنند و از اذان صبح تا طلوع آفتاب، در آنجا وقوف کنند و سپس به منی بروند. در مزدلفه مسجد

کوچکی وجود داشته که در سال ۱۳۹۹ق، ساختمان آن توسعه و مساحت آن به حدود ۶ هزار متر مربع افزایش یافته است.

نگاره حاجیان در حال ادای مناسک حج در مینا

«منی» سرزمینی است به طول حدود ۳/۵ کیلومتر و عرض تقریبی ۵۰۰ متر که به شکل دره‌ای در پای دو کوه ممتد، در نقطه‌ای میان مکه و عرفات قرار دارد. در گذشته در منا بازاری با بناهایی در طرفین طول آن وجود داشته که در دوره آل سعود، تخریب گشته و از سال ۱۴۱۸ق، سازه‌هایی تقریباً دائمی از جنس پرده‌های ضخیم در آن ساخته شده است. همچنین در منی مسجد بزرگی به نام «خیف» وجود دارد که در منابع دینی، فضائل متعددی برای آن نقل شده و گفته می‌شود که پیامبر خدا ﷺ نیز در حجّة الوداع، در محل این مسجد خطبه خوانده و اقامه نماز فرموده است.

حج گزاران باید پس از طلوع صبح روز دهم ذی‌الحجّه از مزدلفه به سمت منی حرکت کنند و شب‌های یازدهم و دوازدهم را در آنجا وقوف داشته باشند و اعمال مخصوص آن را به جا آورند. بدین ترتیب که در روز دهم، ابتدا جمره عقبه را «رَمی» می‌کنند و پس از آن «قربانی» و سپس «حَلَق» یا «تقصیر» را انجام می‌دهند. آنها همچنین در روزهای یازدهم و دوازدهم ذی‌الحجّه، هر سه جمره اول، دوم و سوم (عقبه) را رمی می‌کنند و شب‌ها را نیز در منی بیتوته می‌کنند.

در دو نگاره منی و مزدلفه، هر دو سرزمین به شیوه ترسیم یکسانی، به شکل تنگه یا دره کم‌عرضی نمایش داده شده‌اند که از دو طرف با کوه‌هایی احاطه شده‌اند. این کوه‌ها به صورت پستی و بلندی‌های به هم پیوسته‌ای در لبه سمت راست و چپ نگاره که از بالا تا پایین آن امتداد یافته‌اند، با زاویه دید چرخش ۹۰ درجه به راست یا چپ نمایش داده شده‌اند. در نگاره مشعر الحرام، برآمدگی فوقانی کوه‌های سمت راست نگاره، به نام «جبل قُزَح»، و در نگاره منی، همین قسمت به نام «عقبه» نامیده شده است.

همچنین در هر دو نگاره، تقریباً متصل به کوه‌های سمت چپ، ساختمان مسجدی به چشم می‌خورد که در نگاره مشعر الحرام به نام «مسجد مزدلفه»، و در نگاره منی به نام «مسجد خیف» نامیده شده است. هر دو ساختمان به شیوه یکسانی، با

چرخش ۹۰ درجه به سمت راست، با سه طاق سبز رنگ و چراغ آویزهایی درون هر یک، به نشانه شبستان مسجد، و فضای مستطیل کوچکی به نشانه صحن مسجد، نمایش داده شده است.

در نگاره مزدلفه (مشعر الحرام)، در سمت راست بالای نگاره، چند تن از حاجیان مشغول جمع آوری ریگ در دامنه کوه قزح هستند. چند تن دیگر از حاجیان در میان نگاره، ریگ‌هایی را که جمع آوری کرده‌اند، در دستان خود گرفته‌اند و به حاجیان دیگر نشان می‌دهند. در بالای نگاره، دو حاجی روبه‌روی هم نشسته‌اند و یکی از آنها کتابچه‌ای در دست دارد. در پایین نگاره نیز پنج حاجی زیر چادر، گویا در حال عبادت و مناجات نشسته‌اند و یکی از آنها نیز کتابچه‌ای در دست دارد که گویا در حال دعا خواندن است.

در نگاره منی، جزئیات بیشتری از آداب و اعمال حج نمایش داده شده است. در سمت راست بالای نگاره، جمرات سه‌گانه که از بالا «جمره عقبه»، «جمره وسطی» و «جمره اولی» نامیده شده‌اند، ترسیم شده است. در کنار جمرات سه‌گانه، چند تن از حاجیان نیز در حال «رمی» یا انداختن سنگ‌ریزه‌هایی که در مشعر الحرام جمع آوری کرده‌اند، به سمت آنها هستند.

«حلق» یا «تقصیر» (سر تراشیدن) نیز از دیگر اعمال منی است. در نگاره منی، در پایین جمرات، شخصی مشغول سر تراشیدن شخص دیگری ترسیم شده است و کنار آنها دو وسیله، گویا یک آینه دسته‌دار و یک کاسه کوچک دیده می‌شود. در سمت چپ جمرات در بالای نگاره نیز دو شخص دیگر به همین شکل، که یکی از آنها در حال سر تراشیدن دیگری است، ترسیم شده‌اند.

جزئیات بیشتری از نگاره منی، به تصویر قربانی کردن و سر بریدن گوسفند و شتر اختصاص یافته است؛ به گونه‌ای که در این نگاره در مجموع چهار صحنه قربانی کردن دو گوسفند و دو شتر به چشم می‌خورد. دو صحنه «ذبح» (قربانی کردن) گوسفند در میانه‌های نگاره ترسیم شده و گوسفند را به صورت وارونه

و چهار پا بسته شده به تصویر کشیده است که مرد حج گزاری در حال سر بریدن وی است و مرد حج گزار دیگری نیز چاقو در دست دارد و در کنار آنها یک سینی و ظرف آب نیز دیده می شود.

دو صحنه نحر (سر بریدن) شتر نیز در پایین نگاره به چشم می خورد. با این تفاوت که در سمت راست، مرد حج گزاری نیزه ای را به گلوی شتری که دست ها و پاهایش بسته شده، فرو کرده تا او بر زمین بیندازد؛ اما در سمت چپ، شتری ذبح شده، روی زمین افتاده و سر و دست هایش جدا شده و مرد حج گزاری در حال شکافتن سینه شتر و مرد دیگری نیز گویا در حال کمک به وی است.

در فضا سازی هر دو نگاره منی و مزدلفه، از تصویر خیمه هایی که بیشتر در بالا یا پایین نگاره متمرکز شده اند، استفاده شده است. این خیمه ها دارای ستون هایی در میان خیمه و طناب هایی است که یک سر آنها به چادر خیمه و سر دیگر آنها با میخ های بزرگی به زمین متصل شده است.

امروزه خیمه هایی که در مشاعر مقدسه برای استراحت حاجیان نصب می شود، به رنگ سفید است؛ اما در این نگاره ها، خیمه ها به رنگ های متنوعی رنگ آمیزی شده اند.

کاروان های حج

مؤلف انیس الحجاج، تتمه طریق (فصل) دوم از کتاب خود را به شرح وضعیت کاروان های حج سرزمین های مختلف اسلامی اختصاص داده است. بر این اساس، هفت نگاره از نگاره های نسخه خطی مجموعه خلیلی، به تصاویر کاروان های حج سرزمین های مختلف اسلامی اختصاص یافته است. به جز نگاره نخست که یک صفحه کامل از نسخه را در بر گرفته است، سایر نگاره ها در ابعاد نیم صفحه یا کمی بزرگ تر یا کوچک تر از آن ترسیم شده اند.

موضوع نگاره‌ها به ترتیب قرار گرفتن آنها در نسخه، به شرح زیر است:

«نمونه قافله حاجیان ولایت مغرب» (برگ ۱۵ر)؛ «نمونه قافله حاجیان مصر» (برگ ۱۵پ)؛ «نمونه قافله حاج شام» (برگ ۱۶ر)؛ «نمونه قافله عربان صحرائشین و اهل نجد» (برگ ۱۶پ)؛ «نمونه قافله هند» (برگ ۱۷ر)؛ «نمونه قافله ایران» (برگ ۱۷ر)؛ نگاره کوچک و بدون عنوان (برگ ۱۷پ) که گویا نمایانگر کاروان یمن است.

توصیف‌های ارائه شده از کاروان‌های حج گزاران مغربی، مصری و شامی مفصل‌تر است، اما توصیف‌های کاروان‌های سایر سرزمین‌ها، بسیار موجز و مختصر است.

قزوینی بیشتر خلیات حج گزاران هر منطقه را که نماینده مردم سرزمین خود بوده‌اند، توصیف کرده و به شرح آداب و عادات ناپسند و منفی آنها توجه داشته است. با این حال، توصیف‌های وی در متن کتاب، تبلور چندانی در ترسیم نگاره‌های این کاروان‌ها در نسخه خطی مصور انیس الحجاج نداشته است (برای آگاهی از این توصیف‌ها، ر.ک: قزوینی، برگ ۱۲-۱۲پ).

شمایل اشخاص ترسیم شده در نگاره‌ها، تا حدود زیادی مشابه و تکراری است و از سبک نگارگری گجراتی پیروی می‌کند. اگرچه در هر نگاره، از رنگ‌ها و نوع پوشش متنوعی برای اشخاص استفاده شده، با این حال می‌توان نگاره‌های کاروان‌های حج را بر اساس نوع پوشش آنها، به دو دسته کلی تفکیک کرد که میان این دو دسته، تمایز آشکاری در نوع پوشش غالب استفاده شده برای اشخاص ترسیم شده وجود دارد.

دسته اول، نگاره‌های کاروان‌های حج گزاران مغربی، مصری و عرب‌های بادیه و نجد است که در آنها، مردان با پوشش قبا‌های رنگی یا راه راه نمایش داده شده‌اند.

نگاره کاروان حج گزاران مغربی

دسته دوم نیز نگاره‌های کاروان‌های حج گزار شام، هند، ایران و نگاره بدون عنوان (احتمالاً یمن) است که مردان با پوشش جبّه و کلاه طاقیه با سربند کوفیه یا

طربوش، و معمولاً نیز شمشیر یا خنجر به کمر بسته‌اند و پاپوش یا موزه‌های ساق بلند پوشیده‌اند، نمایش داده شده‌اند.

نقشه‌ها و پلان‌های شهرها و بناها

در نسخه مجموعه خلیلی، سه نگاره تمام صفحه به نقشه بندرگاه‌های واقع در مسیر دریایی کاروان‌های حج هندی، شامل: بندر سورت (سورات امروزی) در هند؛ بندر مُخا در یمن و بندر جدّه در عربستان، و یک نگاره به پلان مسجدالحرام و نگاره دیگری نیز به پلان‌های شماری از اماکن مقدس مکه اختصاص یافته است. در نسخه بمبئی، نگاره‌ای به نقشه شهر مکه اختصاص یافته که تصویر مسجدالحرام را نیز در دل خود دارد. در بیشتر نقشه‌های شهری نسخه انیس الحُجَّاج، مطابق سنت رایج در نقشه‌نگاری اسلامی، جهت جنوب در بالا، جهت شمال در پایین، و جهت شرق و غرب نیز به ترتیب در چپ و راست نگاره مشخص شده است.

نقشه شهر مکه: مؤلف انیس الحُجَّاج، مسلک دوم از طریق (فصل) دوم کتاب را به توصیف نسبتاً اجمالی شهر مکه و مسجدالحرام و برخی بناهای موجود در مکه و نیز مشاعر مقدسه بیرون شهر بر اساس مشاهدات خود اختصاص داده است. بر این اساس، برگی از نسخه بمبئی به نقشه شهر مکه و مسجدالحرام اختصاص یافته است. اما نسخه مجموعه خلیلی، در حالی که نقشه‌های بندرهای در طول مسیر دریایی (سورت، مُخا و جدّه) را در بر دارد، فاقد نقشه کاملی از شهر مکه است.

در نقشه نسخه بمبئی، مکه به صورت شهری که با کوه‌هایی در اطراف آن احاطه شده، نمایش داده شده و بیشتر کوه‌ها نیز (همچون جبل نور، جبل صفا، جبل مروه کوه بوقییس) نام‌گذاری شده است. بخش بزرگی در میان شهر به فضای مسجدالحرام اختصاص یافته که تقریباً تحت تأثیر نگاره‌های این مسجد در نسخه‌های خطی فتوح الحرمین محیی لاری، ترسیم گشته است. گرداگرد صحن مسجد را طاق‌ها و رواق‌هایی فرا گرفته و در میان صحن نیز خانه کعبه و جزئیات دیگری همچون محدوده مطاف، منبر مسجد، طاق بنی شیبه، مقام ابراهیم علیه السلام، گنبد زمزم و مقام‌های ائمه مذاهب اربعه به چشم می‌خورد.

در بیرون مسجدالحرام و در میان فضای شهری، بناهایی به شکل طاق‌های منفرد یا طاقگان‌هایی قرمز رنگ به سبک معماری هندی، و نیز بناهای ساده‌تری به رنگ زرد به چشم می‌خورد و شماری از این بناها نیز با زاویه چرخش ۹۰ درجه به سمت راست یا چپ نمایش داده شده است. در بالا و پایین مسجد، دو بنا با پوشش سفید رنگ با سه گنبد در بالای آن، به نشانه حمام‌های شهر مکه ترسیم گشته است. در گوشه سمت راست پایین شهر نیز محوطه‌ای به عنوان قبرستان مُعلی به شکل قبور و سه گنبد متوالی سفید رنگ و یک گنبد سبز رنگ نیز که به عنوان «مقابر شرفا» نام‌گذاری شده، تصویرپردازی شده است.

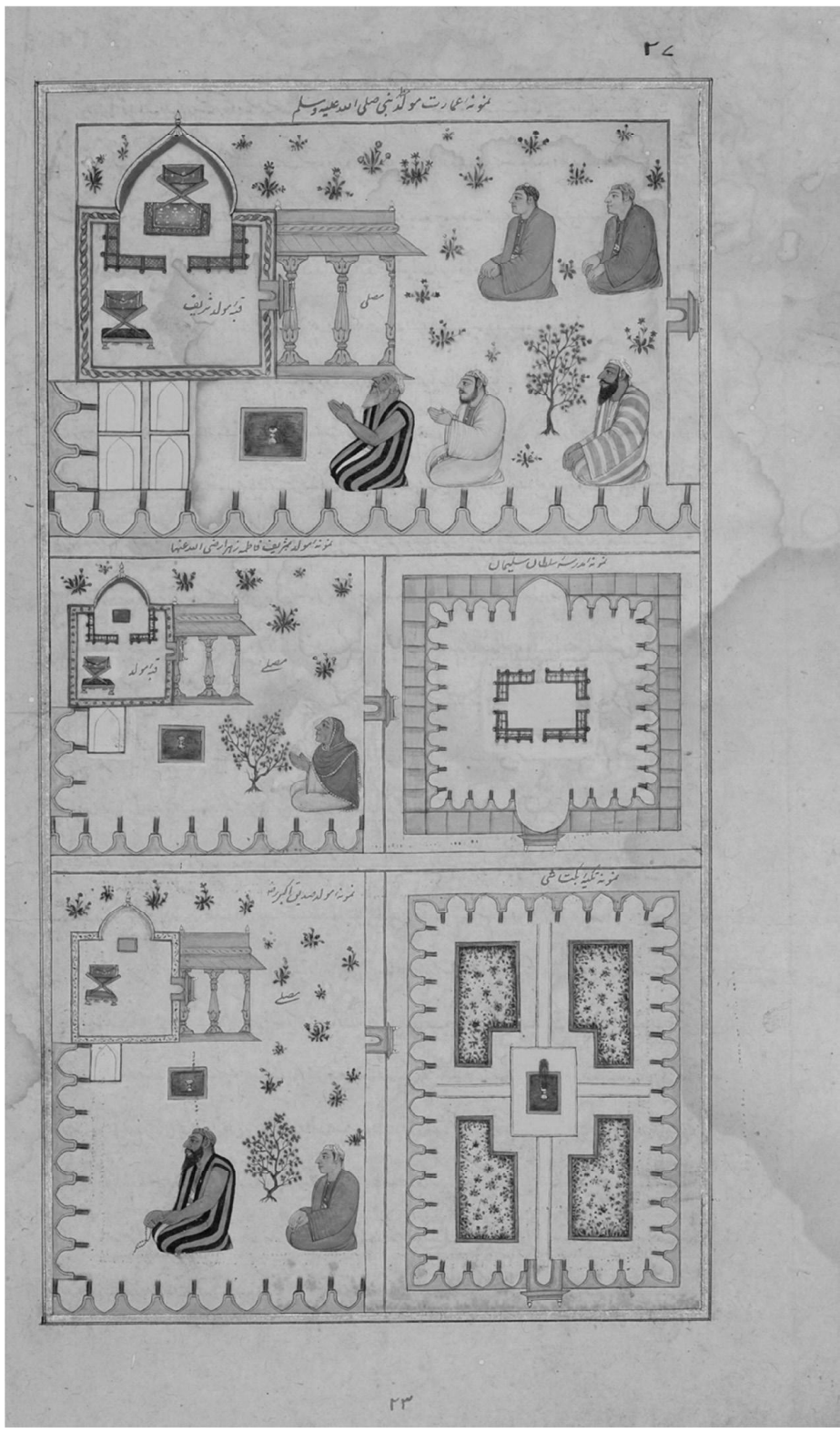
در نسخه مجموعه خلیلی لندن، در برگ ۱۱پ، شماری از اماکن تاریخی مکه مکرمه ترسیم شده‌اند؛ بدین ترتیب که تصویر یک بنا در بالای صفحه، و تصاویر چهار بنای دیگر در دو ردیف، در وسط و پایین صفحه گنجانیده شده‌اند. هر یک از بناها، با توضیحی در بالای تصویر آنها به شرح زیر معرفی شده‌اند:

«نمونه عمارت مولد مطهر نبی ﷺ»؛ «نمونه مولد شریف فاطمه زهرا (رض)»؛ «نمونه مولد صدیق اکبر»؛ «نمونه مدرسه سلطان سلیمان» و «نمونه تکیه بکتاشی».

«مولد نبی» زیارتگاهی بوده که در جای خانه محل ولادت رسول خدا ﷺ شکل گرفته است. این خانه در محله شعب ابی طالب - که بعدها «سوق اللیل» نامیده شد - قرار داشت. در قرن دوم هجری، خیزران، مادر هارون الرشید، آن را خریداری و به مسجد تبدیل کرد و از آن پس به نام «مولد النبی» شناخته شد (الازرقی، ۱۴۰۳ق / ۱۹۸۳م، ج ۲، ص ۱۹۸). این زیارتگاه پس از روی کار آمدن دولت سعودی، به کتابخانه عمومی شهر مکه تبدیل شد و ساختمان آن تا کنون پابرجا و به نام «مکتبه مکه المکرمة» مشهور است.

قزوینی در انیس الحجاج، از این زیارتگاه یاد کرده و در توصیف آن نوشته است:

«و مولد الرسول (علیه السلام) را دو دروازه است و محراب در رکن قبلی معلی، رأس مبارک آن حضرت قریب به محراب است و آن حفیره کوچکی است و قبه مربع از عود بر آن گذاشته و جوانب قبه فرجها دارد و بر آن پوششی کتان است به قطع و وصلی عجیب به سوزن دوخته.» (قزوینی، بی تا، برگ ۱۱پ).

نگاره پلان‌های برخی از اماکن شهر مکه

زیارتگاه مولد یا ولادت گاه پیامبر ﷺ در مکه، در ردیف اول در بالای صفحه ترسیم شده است. این زیارتگاه به شکل مقطعی از اتاقی گنبددار، که به عنوان «قبه مولد شریف» معرفی شده، و رواق ستون‌داری متصل به آن از سمت راست، که به عنوان «مصلی» معرفی شده، نمایش داده شده است و شکل نمایش بنا، برخی از زیارتگاه‌های هند را تداعی می‌کند. درون ساختمان مولد، یک قرآن روی رحل و سجاده، داخل گنبد، با محجری در اطراف آن، و قرآن دیگری روی رحل و پایه چوبی وجود دارد.

بنای اصلی درون محوطه وسیع‌تری قرار گرفته که درون آن یک درخت و تعدادی بوته دیده می‌شود. سمت پایین و بخشی از سمت چپ محوطه را طاقگان‌های قرمز رنگی، که به شیوه کروکی نمایش داده شده، فرا گرفته است و در سمت راست نیز دروازه کوچکی وجود دارد. همچنین درون محوطه، پنج مرد با شمایل هندی و لباس‌هایی به شکل رداها و دشداشه‌های عربی، به صورت نشسته بر زمین دیده می‌شوند که برخی از آنها، ظاهراً به نشانه مناجات، دست خود را بلند کرده‌اند.

مؤلف انیس الحجاج در توصیف زیارتگاه مولد حضرت فاطمه علیها السلام نوشته است: «مولد فاطمه زهرا موضعی است که بر آن کنگره‌ها است و در قبله رواق آن محرابی است و در مؤخرش قبه عالی متوسط و بر سر قبه هلالی از مس و دروازه‌اش قبلی و آن را قبه الوحی می‌گویند و مسقط الرأس خیر النساء - رضی الله عنها - مخزنی است مستطیل از جانب راست کسی که داخل قبه می‌شود و در آن حفره‌ای است صغیره و بر آن حفره قبه اصغر از آن.» (همو، برگ ۱۲)

در نگاره انیس الحجاج، ولادت گاه حضرت فاطمه علیها السلام، در خانه سمت چپ ردیف دوم (میانی)، شبیه تصویر ولادت گاه پیامبر ﷺ با بیشتر جزئیات موجود در آن همچون «قبه مولد»، «مصلی»، محوطه بیرونی و طاقگان‌ها و دروازه، اما در اندازه کوچک‌تری از آنها ترسیم شده است. اما درون محوطه تنها یک بانوی مسن به صورت نشسته بر زمین با دستان بلند کرده، که گویا حالت مناجات وی را نشان می‌دهد، دیده می‌شود.

زیارتگاه مولد یا ولادت گاه صدیق اکبر، که گویا منظور ابوبکر باید باشد، در خانه زیر آن در ردیف سوم، به شکل مشابه دو ولادت گاه پیامبر ﷺ و حضرت فاطمه علیها السلام ترسیم شده است. اما در فضای محوطه، تصویر دو مرد نشسته بر زمین به چشم می خورد. به هر حال این نکته قابل تأمل است که در محوطه دو زیارتگاه مولد پیامبر ﷺ و مولد ابوبکر، تصویر مردها، اما در محوطه زیارتگاه مولد فاطمه علیها السلام تصویر یک زن ترسیم شده است.

مدرسه سلطان سلیمان، در خانه سمت راست ردیف دوم، به شیوه کروکی و به شکل بنایی مربع با دیوارها و طاقگان‌هایی در گرداگرد آن، که دو ایوان در سمت بالا و پایین، و حوضی در وسط آن وجود دارد، نمایش داده شده است. تکیه بکتاشی نیز در خانه زیر آن در ردیف سوم، به شیوه کروکی و به شکل بنایی با پلان مربع، که طاقگان‌هایی در گرداگرد آن وجود دارد، نمایش داده شده است. در مرکز حیاط تکیه، حوض آبی وجود دارد که از اطراف آن، راه‌هایی به چهار سمت بنا منشعب شده و چهار باغچه نیز در چهار گوشه حیاط وجود دارد که این شکل ترسیم از حیاط، باغ‌های هندی را در ذهن تداعی می کند.

در نسخه مجموعه خلیلی، در برگ ۱۲، نگاره‌ای تقریباً در یک سوم پایین صفحه، حاوی پلان کعبه و مسجد الحرام ترسیم شده است. در این نگاره، مسجد الحرام به صورت پلان مستطیل با طاقگان‌های سرخ رنگ و چراغ‌آویزهای طلایی و ستون‌های سبز رنگ در گرداگرد صحن آن و دیوار بیرونی سبز رنگ نمایش داده شده است. در زاویه پایین راست آن، عبارت مشرق اعتدال، و در زاویه بالای چپ آن نیز عبارت مغرب اعتدال، برای نمایش جهت جغرافیایی آن نوشته شده است.

در وسط صحن مسجد، خانه کعبه به شیوه ترسیم نگاه از روبه‌رو، اما با زاویه چرخش نود درجه به سمت چپ، با جامه سیاه رنگ و دو کتیبه طلایی در بالای آن و نیز جزئیات دیگری همچون شاذروان، در کعبه، حجر الاسود و نیز حجر اسماعیل نمایش داده شده است. در بیرون کعبه نیز حصار محدود مطاف، به شکل نیم‌دایره

نا تمامی به رنگ سفید با ستونک‌هایی در میان آن ترسیم شده است. با این حال در این نگاره، بر خلاف بیشتر نگاره‌های قدیمی کعبه در سایر نسخه‌های خطی و آثار هنری اسلامی که در آنها بیشتر جزئیات و بناهای موجود در صحن مسجد همچون مقام ابراهیم علیه السلام، چاه زمزم، ترسیم شده است، به جز کعبه و حصار مطاف، جزئیات دیگر ترسیم نشده است.

نقشه بندر سورت (سورات): بندر سورت، که امروزه به شکل «سورات» تلفظ می‌شود، در نوار ساحلی غربی هندوستان در شمال بمبئی واقع است و دومین شهر بزرگ ایالت گجرات و هشتمین شهر بزرگ هند به شمار می‌آید. این شهر از دیرباز تا کنون از مراکز مهم اقتصادی گجرات و در گذشته از بندرگاه‌های مهم سفرهای دریایی حج از شبه قاره هند بوده است.

در برگ ۲ از نسخه مجموعه خلیلی، بندر سورت به صورت شهری با پلان مستطیل ترسیم شده است. شهر را از سه سمت جنوب، شرق و شمال، باروی قرمز رنگی با دو دروازه در جنوب، دو دروازه در شمال و یک دروازه در شرق، فرا گرفته است. اما در سمت غربی شهر، ساحل دریا با کشتی‌هایی که حج‌گزاران سوار آنها شده‌اند، ترسیم شده است. درون باروی شهر نیز بناهای متعددی گاه به صورت کروکی، یا به صورت طاق‌ها و بناهایی از روبه‌رو، یا تلفیقی از این دو شیوه، و همچنین درخت‌ها و گیاهانی به عنوان فضای سبز داخل شهر نمایش داده شده است.

بارزترین بنای موجود در شهر در این نگاره، قلعه پادشاهی در کنار ساحل دریا است که با باروی قرمز رنگ مستقل و طاقگان‌هایی درون آن نمایش داده شده است. پایین آن، بنای دیگری با پلان مربع در کنار ساحل، که به نام «بنگسار» (?) معرفی شده، و در سمت چپ این بنا نیز ساختمان مسجد به چشم می‌خورد.

نقشه بندر مُخا: مُخا شهر بندری کوچکی است که در ساحل غربی یمن، در جنوب دریای سرخ و شمال باب‌المنَدَب، در فاصله ۹۴ کیلومتری غرب شهر «تعز» قرار دارد. این شهر در دوره عثمانی، در سده‌های ۱۵ تا ۱۷م، از اهمیت تجاری و رونق

اقتصادی بالایی بوده و در گذشته به تولید قهوه یمنی شهرت داشته و از بازارهای اصلی فروش قهوه در جهان به شمار می‌آمده است. تا سده ۱۹م، مُخا بندر اصلی صنعا - پایتخت یمن - بود و بعداً این نقش، به بندر «عدن» انتقال یافت. امروزه شهر قدیمی مُخا به ویرانه‌ای تبدیل شده و در حاشیه آن، روستا یا شهر کوچکی جدیدی شکل گرفته است.

بندر مُخا بر محوریت مزار شمس‌الدین علی بن عمر قُرشی شاذلی (در گذشته ۸۲۸ق) شکل گرفته است که در آغاز سده نهم هجری، در این محل اقامت گزید و از دنیا رفت. او از صوفیان طریقت شاذلیه بود که در شماری از منابع تاریخی، شرح حال مفصل و مناقب و کراماتی برایش نقل شده است (از جمله: البریهی، ج ۲، ۱۴۳۶ق / ۲۰۱۵م، ص ۳۵۴-۳۷۴). پس از درگذشت وی، روی قبرش مسجد و مزاری ساخته شد که همواره مهم‌ترین زیارتگاه شهر مخا بوده است.

صفی بن ولی در سفرنامه خود توصیف مفصّلی از شهر مُخا به دست نداده و تنها به زیارت مزار شیخ شاذلی در این شهر و وفور میوه‌های سردسیری و گرم‌سیری در آن اشاره کرده و به مقایسه برخی ابعاد این شهر با بندر جدّه پرداخته و مُخا را از نظر وضعیت خارج از حصار شهر و لنگرگاه آن و کیفیت آب و هوای آن، بهتر از جدّه دانسته است (قزوینی، بی‌تا، برگ ۱۶پ). با این حال، توصیف نسبتاً مفصّلی از این شهر را محمد رفیع‌الدین مرادآبادی (در گذشته ۱۲۱۸ق)، که در مسیر دریایی سفر حج خود در آغاز سده ۱۳ق در بندر مخا توقف داشته، در سفرنامه حج خود ارائه کرده که شرح آن چنین است:

«... به قصد تنزه و زیارت مشاهد مخا به شهر رفته، در رباط معروف به وكالة المدینه که بانی آن به خصوص بخارا وقف مدینه منوره نموده، نزول واقع شده. و مخا شهر بزرگ مشهور است، از بنادر یمن، شهری است مختصر و عماراتش سه طبقه و زیاده و حصاری دارد. دیوارهای بیوت شهر و حصار همه سفید و از طرف دریا نمود خوب دارد. و بر حصار شهر مقابله فرضه بر کنار دریا برخی کلان ساخته‌اند و بر آن توپهای بزرگ نهاده و برابر برج درون دریا به مقدار طول زیاده بر دو صد ذراع چبوتره بسته‌اند که بر اطراف آن در دریا جوی‌ها ساخته و در میان از سنگ

میقات حج

انیس الخجّاج صفی بن ولی قزوینی: راهنمای مصوّر سفر دریایی حج از هند

پر نموده، آن قدر بلند کرده‌اند که آب بر روی آن نرسد. و مسطح و هموار ساخته‌اند که بسیار خوش‌نما و لایق تماشاست و کشتی‌ها که اموال مراکب از لنگرگاه در آن می‌آرند، بر کنار چبوتره ایستاده، اموال را فرود آورده، قرضه می‌برند. و از مزارات مشهوره در مخا، مزار علی بن عمر شاذلی است، و «یوم انتقاله ضحک» تاریخ فوت اوست، و معلوم نشد که سلسله ایشان به چند واسطه به شیخ ابوالحسن می‌رسد. مردم ایشان را حاجت ولایت مخا می‌دانند. مکانی است مصفاً و منزّه با برکت. و مزار شیخ صندل در شهر و مزار شیخ جویر (؟) بیرون شهر در نخلستان بزازان، و یتبرک بهما.» (مرادآبادی، ۱۳۹۵ش، ص ۲۰۱-۲۰۲)

برگ ۲۱ از نسخه مجموعه خلیلی، به نگاره حاوی نقشه بندر مُخا و تصویر حاکم این شهر اختصاص یافته است. در یک سوم پایین نگاره، تصویر سید حسن حاکم مخا سوار بر اسب، در سمت راست، و پسرش سوار بر اسب دیگری در سمت چپ، با اشخاص دیگری که دور آنها را گرفته‌اند، ترسیم شده است. دو سوم فوقانی نگاره، حاوی نقشه بندر مُخا است که نوار باریکی در سمت راست (جهت غرب) شهر، دریای سرخ را نشان می‌دهد و دو کشتی مسافربر و یک کشتی کوچک‌تر نیز درون آن به چشم می‌خورد.

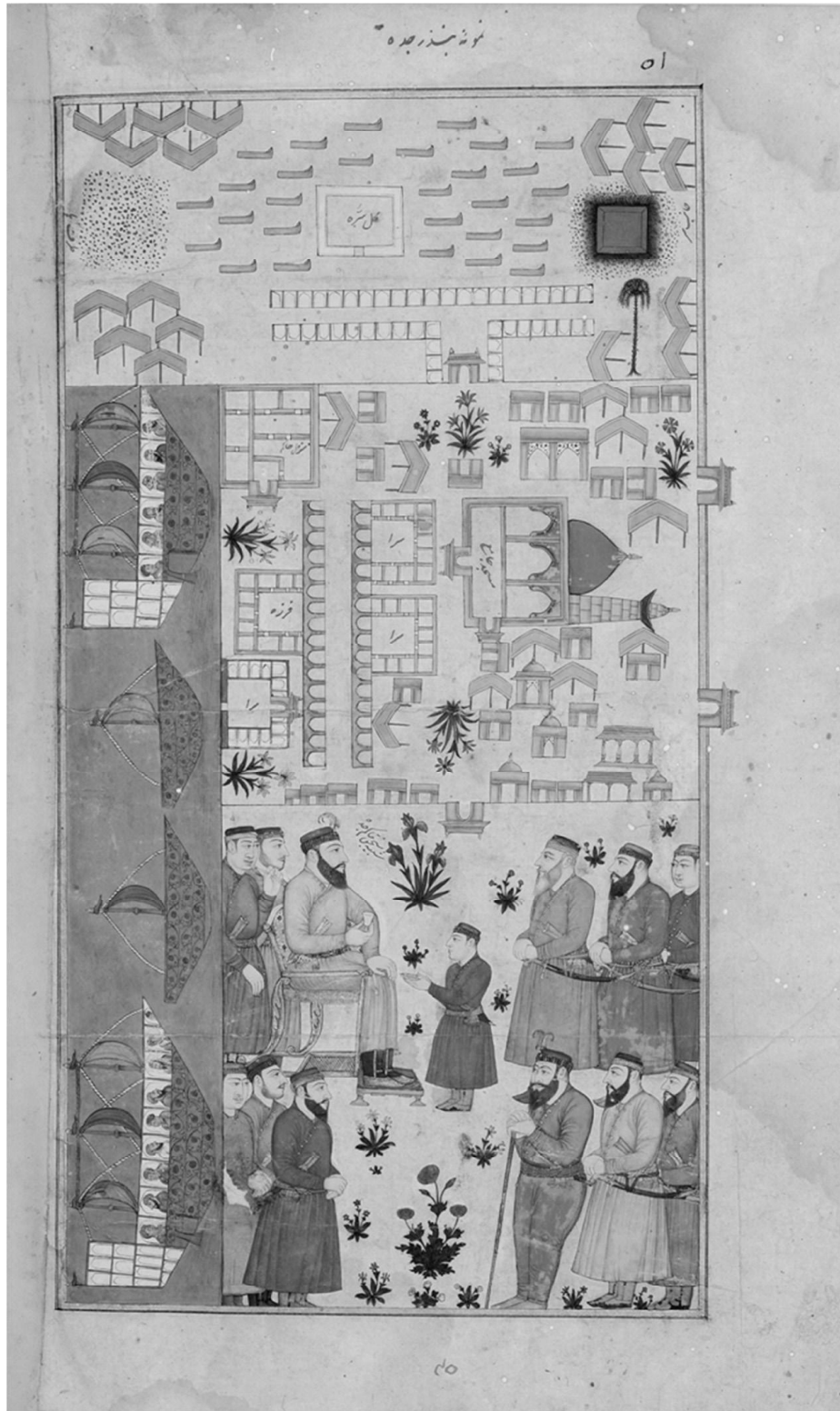
جزئیاتی که در بافت شهری دیده می‌شود عبارت‌اند از: بازار اصلی شهر، که به صورت طاقگان‌هایی در دو ردیف روبه‌روی در سمت چپ نگاره هم از بالا تا پایین امتداد یافته است؛ بازارهای کوچک‌تری که به صورت طاقگان‌های قرمز رنگی در سمت راست بازار اصلی به چشم می‌خورد؛ مسجد، به شکل بنایی با سه طاق و گنبدی سبز رنگ، در بالای نگاره؛ «منزل حاکم»، به صورت بنایی سفید رنگ با حیاطی متصل به آن، در سمت پایین شهر در کنار ساحل دریا؛ بنای دیگری به نام «فرزه»، به شکل بنای مربع کوچکی با طاق‌های سفید در گرداگرد آن، تقریباً در مرکز شهر؛ و «گنبد شیخ شاذلی»، به شکل بنایی با سه طاق رفیع و گنبد سبز رنگ و دو مناره در طرفین آن و قبور قرمز رنگی در اطراف بنا، در پایین شهر و سمت چپ منزل حاکم؛ سه دروازه، در سه سمت چپ، پایین و بالای شهر، که دروازه فوقانی به بازار اصلی شهر باز می‌شود؛ و بناهای کوچک پراکنده‌ای در سمت چپ بازار اصلی.

نقشه بندر جدّه: شهر جدّه از بنادر مهم عربستان سعودی در کناره شرقی دریای سرخ است که در فاصله ۷۳ کیلومتری غرب مکه و ۴۲۰ کیلومتری جنوب غربی مدینه قرار دارد. ساخت شهر جدّه به شاهان ساسانی نسبت داده شده است و ایرانیان در این شهر حضور گسترده‌ای داشته‌اند و آن را به عنوان بندری برای پهلو گرفتن کشتی‌های تجاری خود برگزیده بودند (برای آگاهی بیشتر، ر.ک: خیرخواه علوی، ۱۳۹۲ش، ج ۵، صص ۶۸۴-۶۸۳).

جدّه در گذشته بندرگاه مهمی بوده که بیشتر کاروان‌های حج که از مسیر دریایی به حجاز می‌رفتند، در این شهر از کشتی پیاده و راهی مکه می‌شدند. در این شهر قبری منسوب به حواء ام‌البشر وجود داشته که به گزارش منابع متأخر، تا پیش از تسلط دولت سوم سعودی بر حجاز و حرمین، درون قبرستانی بیرون شهر، در یک کیلومتری دروازه شرقی جدّه قرار داشته و سه گنبد بر فراز سر، شکم و پای او وجود داشته است (همو، ج ۵، ص ۶۸۵).

صفی بن ولی قزوینی در انیس الحجاج، بندر جدّه را مکانی وسیع و دلگشا بر کنار دریا توصیف کرده است که در خارج حصار آن در سمت چپ راه مدینه، قبرستانی وسیع وجود دارد و در ادامه نیز، مزار حضرت حوا را چنین توصیف کرده است که:

«در آن مقبره به زیارت قبری که علامات طولش خلاف متعارف و بر زبان اهل جدّه بل جمیع سکنه تهامه و اهل آن ناحیه مشهور به قبر ام‌البشر حوا - علیها السلام - است فایز شد و وصفش چنین بود که در فضایی در وسط آن مقبره در محلی که بر سمت جنوب و جانب سر است چند سنگ کلان به وضع چپ‌وتره مربع چیده‌اند و بر آن به قدر خاری سبز و گلان از نوع اشواک آن دو است رسته و بر جانب شمال که منتهای پایان صورت قبر باشد توده کلان از سنگ‌ریزه قرار داده، در وسط این دو طرف به جانب سر اقرب، حجره مسقف مربع به طول شش ذراع و عرض پنج ذراع و رفعت پنج ذراع از صاروج و سنگ و آجر ساخته، قفلی بر دروازه اش زده، می‌گفتند که این حجره در محاذات سرّه مبارک آن حضرت است و در میان علامت جانب سر و سرّه و طرف پا قبور بسیار به صورت قبر اهل این زمان به اشکال متعارف مقابر این عصر ظاهر است (قزوینی، بی‌تا، برگ ۱۶).

نگاره نقشه بندر جدّه

برگ ۲۲ از نسخه مجموعه خلیلی، به نگاره تمام صفحه نقشه بندر جدّه اختصاص یافته و نگاره به سه بخش تقسیم شده است. در بخش فوقانی نگاره زیارتگاه حوّا امّالبشر و در بخش میانی آن، بافت شهری جدّه ترسیم شده است. در بخش پایین نگاره نیز حاکم جدّه نشسته بر کرسی و درباریان وی ایستاده در پشت سر و پایین وی و اشخاص دیگری نیز ایستاده در دو ردیف در مقابل وی، نمایش داده شده‌اند. همچنین نوار باریکی در سمت چپ دو بخش میانی و پایین نگاره، دریای سرخ را نشان می‌دهد که دو کشتی حاوی مسافران حج گزار و دو کشتی کوچک‌تر درون آن به چشم می‌خورد.

زیارتگاه حضرت حوّا درون قبرستانی در بیرون شهر نمایش داده شده که بر «محل سرّه» (ناف)، اتاقی مربع وجود دارد، اما «جانب سر» به صورت یک سگّو (که در متن انیس الحجّاج «چبوتره» توصیف شده) و «طرف پا» نیز به صورت نقطه چین نشان داده شده است و در فضای میان و اطراف آنها نیز قبوری قرمز رنگ وجود دارد. در پایین قبر حوّا دو ردیف طاقگان سفید به شکل روبه‌روی هم ترسیم شده که طاقگان پایین از وسط به سمت پایین شکسته و به دروازه شهر جدّه متصل گشته است. واضح است که شکل ترسیم و نمایش این زیارتگاه در نگاره فوق، تا حدود زیادی منطبق بر توصیفی است که قزوینی در متن کتاب خود از شهر جدّه و زیارتگاه حوّا ارائه داده است.

با وجود اینکه عمده توصیف ارائه شده از شهر جدّه در متن انیس الحجّاج، متعلق به مزار حوّا است و بافت شهری را شامل نمی‌شود، با این حال بخشی از نگاره جدّه به نمایش بافت شهری آن اختصاص یافته که در آن جزئیات زیر تصویرپردازی شده است: بازار شهر، به شکل دو ردیف طاقگان روبه‌روی هم نزدیک ساحل دریا؛ سه بنا در طرفین بازار که با پلان مربع و به صورت حیاطی با اتاق‌هایی در اطراف آن نمایش داده شده و دو بنا به نام «سرا» و بنای سوم نیز به نام «فرزه» معرفی شده است؛ همچنین «سرای» سومی نیز که به شکل طاقگان‌های سفید

با یک دروازه نمایش داده شده است؛ منزل حاکم در بالای بازار شهر؛ مسجد جامع، به شکل سه طاقگان با گنبد سبز رنگ و یک مناره و صحن با دو دروازه، در بیرون بازار و نزدیک سراها؛ و خانه‌ها و بناهایی که طاق‌های منفرد یا اتاق‌های گنبددار و گاه حت طاقگان‌های ستون‌دار به سبک هندی، نمایش داده شده‌اند؛ و چهار دروازه شهر، دو دروازه در ضلع سمت راست، و دو دروازه دیگر در دو ضلع بالا و پایین.

نتیجه گیری

انیس الحجّاج اثر صفی بن ولی قزوینی، از نخستین نمونه‌های شناخته شده سفرنامه حج از هند به شمار می‌آید که به قلم یک دانشور ایرانی مقیم هند و مرتبط با دربار اورنگ زیب گورکانی، نگاشته شده است. البته این اثر بیش از آنکه یک سفرنامه به معنی مصطلح، که بیشتر حاوی شرح مشاهدات و خاطرات روزانه مؤلف در طول سفر باشد، یک کتاب راهنمای سفر حج به شمار می‌آید که در آن به اختصار، به شرح مسیر دریایی حج، شرح اماکن مقدسه حرمین شریفین و نیز آداب و مناسک حج پرداخته شده است.

کارکرد انیس الحجّاج به عنوان راهنمای سفر حج، با ترسیم نگاره‌هایی هنری در شماری از نسخه‌های خطی آن تکمیل شده است که موضوعاتی همچون اعمال و مناسک حج در مشاعر مقدسه (شامل مزدلفه و منی)، نقشه‌های شهرها و اماکن مقدس حرمین شریفین (به ویژه شهر مکه) و بندرگاه‌های واقع در طول مسیر دریایی (شامل بندر سورّت در هند، بندر مُخا در یمن و بندر جدّه در حجاز)، تصاویر کاروان حج‌گزاران سرزمین‌های اسلامی (همچون مغرب، مصر، شام، بادیه، یمن، ایران و هند) و نیز تصاویر موکب امرا و حاکمان حوزه حجاز و جزیره العرب را شامل می‌شود.

با این حال، برخلاف اثر راهنماگونه مصوّر دیگری همچون فتوح الحرمین، سروده محیی لاری (در گذشته حدود ۹۳۳ق)، که نسخه‌های فراوانی از آن، با سبک‌های تصویرگری متعدد و با اختلاف قابل توجهی در قوت و ضعف نگارگری نگاره‌های آن، باقی مانده است، از انیس الحجاج نسخه‌های اندکی وجود دارد. از این رو می‌توان گفت در مقایسه با فتوح الحرمین که راهنمای مصوّر و منظومی برای عام و خاص بوده، انیس الحجاج اثر راهنماگونه‌ای تقریباً مخصوص دربار بوده و مدعای این مسئله، وجود نسخه‌های اندک این اثر با نگاره‌های فاخر به سبک گجراتی است که در لابه‌لای آنها، تصاویر حاکمان و امران نیز، که در متن اثر اشاره چندانی به آنها نشده، ترسیم گشته است.

منابع

۱. الازرقی، محمد بن عبدالله، ۱۴۰۳ق / ۱۹۸۳م، اخبار مکه وما جاء فيها من الآثار، تحقیق: رشدی الصالح ملحس، مكة المكرمة، مطابع دار الثقافة، چاپ ۴
۲. البریهی، عبدالوہاب بن عبدالرحمن، ۱۴۳۶ق / ۲۰۱۵م، طبقات صلحاء الیمن المعروف بتاريخ البریهی الکبیر، تحقیق: عبدالله محمد الحبشی، بیروت، دار المقتبس، چاپ ۱
۳. بیرسون، مایکل، ۱۴۳۱ق، الحج الی مكة المكرمة من شبه القارة الهندية (۱۵۰۰-۱۸۰۰م)، نقله الی العربية: معراج نواب مرزا و بدرالدین یوسف محمد احمد، مكة المكرمة: مرکز تاریخ مكة المكرمة والمدینة المنورة.
۴. جعفریان، رسول (۱۳۸۹ش)، «تفسیر زیب‌التفاسیر از صفی بن ولی قزوینی به نام زیب‌النساء بیگم دختر اورنگک زیب»، پیام بهارستان، دوره جدید، ش ۱۰
۵. الحسینی، السید احمد، ۱۴۳۹ق / ۲۰۱۸م، تراجم الرجال، كربلاء: العتبة العباسية المقدسة - قسم شؤون المعارف الاسلامية والانسانية، چاپ ۴
۶. خیرخواه علوی، سید علی (۱۳۹۲ش)، «جدّه»، دانشنامه حج و حرمین شریفین، ج ۵، تهران: مشعر، چاپ ۱

۷. ظفر الاسلام (۱۳۸۴ش)، «انيس الحجاج»، دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه قاره، ج ۱، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، چاپ ۱
۸. قزوینی، صفی بن ولی، بی تا، انيس الحجاج، نسخه خطی شماره ۹۹۱۷ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، بی جا، بی کا.
۹. محمدحسینی، کامران (۱۳۹۲ش)، «انيس الحجاج»، دانشنامه حج و حرمین شریفین، ج ۳، تهران: مشعر، چاپ ۱
۱۰. مرادآبادی، محمد رفیع الدین (۱۳۹۵ش)، «حالات الحرمین»، شانزده سفرنامه حج [صفوی و] قاجاری دیگر، به کوشش: رسول جعفریان، قم: مورخ.
11. Gorakshkar, Sadashiv (1983), "Anis al-Haj", An Age of Splendour: Islamic Art in India, Ed. Karl Khandalavala, Bombay, Marg.
12. Rieu, Charles, 1881, Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum, London: Order of the Trustees.